

*Лаас Наталія  
(Київ)*

## **ІСТОРИЧНА НАУКА В УРСР ЯК ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ В АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ**

Дискусії про суб'єктивізм історичних досліджень в історіографії точаться ще з початку ХХ ст., і реальність впливу позанаукових чинників на висновки тих чи інших істориків далеко не новина для сучасної науки. Як не є новиною й те, що положення окремих історичних праць, навіть виконаних сумлінно і науково, у подальшому можуть використовуватися ненауковими інституціями, як-то державою, політичними партіями, релігійними організаціями тощо, для формування певної ідеології та певного типу історичної свідомості в осіб чи соціальних груп, що знаходяться під їх впливом. Радянський Союз із цієї точки зору являв собою одне з небагатьох державне утворення, що мало на меті поставити всі гуманітарні науки на службу ідеології і контролю за свідомістю та поведінкою своїх громадян.

Цікавість до радянської історичної науки була характерна для англо-американської історіографії на всіх етапах її розвитку в другій половині ХХ – початку ХХІ ст. Зважаючи на ті методологічні зміни в радянській історіографії в цілому та у вивченні науки в СРСР зокрема вважаємо за потрібне виділити два етапи в дослідженні проблеми, що нас цікавить. Перший припадає на 1950–1980-ті рр., другий – на 1990–2000-ні.

У своїй статті ми звернемо увагу на найбільш цікавий, як на нашу думку, час у розвитку історичної науки в радянській Україні – період пізнього сталінізму та хрущовської відлиги. Вибір територіальних та хронологічних рамок статті не випадковий. Зосередження на українській перспективі дає можливість вивчити регіональний аспект функціонування історичної науки в радянському суспільстві. Введення опції регіональної науки до історіографічного аналізу дозволяє простежити динаміку історичного знання у діях трьох акторів – центральної влади, яка включає й ідеологів, і провідних столичних істориків; регіональних істориків та чиновників; пересічних громадян. Зміна уявлень про роль і функції цих трьох акторів в англо-американській історіографії стала предметом нашого дослідження у цій статті.

З другої половини 1940-х рр. в англо-американській радянській історіографії гостро постало питання осягнення політичного та соціального складника радянського суспільства, визначення особливостей державного устрою та функціонування партійно-урядових структур з метою виробити стратегію відносин з СРСР на міжнародній арені. Палкі дебати щодо природи радянської системи, її тоталітарної суті, суперечки з приводу ступеня її стійкості привели дослідників до думки щодо домінування ідеологічних засобів контролю над радянськими громадянами з боку партії. З їх допомогою планувалося змінити соціальну, національну, мовну ідентичність членів суспільства, світоглядні орієнтири, в основу яких було покладено сконструйовані під комуністичну ідеологію цінності, культурні символи, пам'ять про минуле, соціальні норми.

У контексті вивчення вищеназваних проблем в англо-американській історіографії посилилася увага до наук гуманітарного профілю в СРСР, що здійснювалося паралельно з більш традиційним вивченням природничо-технічних наук (Лорен Грем, Кендал Байлес,

Александр Вуцініч). Звичайно ж, першість серед гуманітаристики справедливо була віддана радянським історичним дослідженням, враховуючи той високий ступінь залучення їх кінцевого продукту до публічних обговорень, системи виховання та масової свідомості громадян.

В англомовній історіографії вивченням особливостей розвитку гуманітарних наук у Радянському Союзі займалися такі дослідники, як Константин Штеппа, Алекс Сіміренко, Джон Кіп, Ліліана Брісбі, Ловел Тілет, Джордж Ентін, Тат'яна Горн, Черил Керн, Анатоль Мазур, Катеріна Кларк<sup>1</sup> та ін.

Як нам видається, кінцевий продукт радянських історичних досліджень був тією проблемою, яка найменше цікавила зарубіжних вчених. Історики не сумнівалися в кон'юктурності, суб'єктивності та упередженості висновків радянських колег. Дослідження конкретних радянських праць у кожному випадку мало лише підтвердити відому думку про їх ідеологічну заангажованість. Англомовних учених більшою мірою цікавив сам процес впливу влади на радянську історичну науку шляхом ідеологічних приписів і вказівок. Радянська історична наука уявлялась таким собі споживачем, слухняним виконавцем владних розпоряджень щодо необхідного державі наукового потрактування тих чи інших історичних подій. Більше того, зважаючи на приписувану історичній науці пасивність, зарубіжні вчені вважали історичні дослідження в СРСР чудовим індикатором змін в ідеологічній політиці вищого партійного керівництва.

Як зазначали автори праці «Радянські історики і вивчення російського імперіалізму» (1979): «історичне писання про російський імперіалізм видається нам особливо вказуючим, в якій мірі радянські історики користуються професійною свободою не лише в межах теорії марксизму-ленінізму, але й у рамках, встановлених політичною реальністю певного моменту»<sup>2</sup>.

Навіть більш відверто з цього приводу висловився інший відомий західний радянолог Мерль Фейнсон. Усі радянські історики, стверджував автор, діяли в межах марксизму-ленінізму, і їхні конкретні завдання витлумачувалися партійною верхівкою, зокрема тими, хто здійснював нагляд за історичним сектором культурного фронту. «Вимоги до істориків змінюються зі змінами в партійній лінії, тому радянські історики професійно ризикують, бо вчорашні герої можуть стати завтрашніми ворогами, і книжки, що на час написання співпадали з ортодоксальним канонам, можуть стати політично неприйнятними відразу після своєї появи», – підкреслював дослідник<sup>3</sup>.

На ці ж недоліки звертали увагу й окремі дослідники історіографії в Україні. Серед останніх наведемо, наприклад, Теодора Мацьківа, Олега Підгайного, Ярослава Пеленського, Анатолія Мазура, Романа Шпорлюка, Степана Горака<sup>4</sup> тощо.

Наприклад, Ярослав Пеленський уже на початку своєї фундаментальної статті «Радянська українська історіографія після Другої світової війни» (1964) категорично зазначав: «На початок Другої світової війни незалежної та науково орієнтованої історичної науки в українській радянській республіці не існувало»<sup>5</sup>. Послідовно розглянувши організаційну структуру української радянської історичної науки, зокрема зробивши наголос на тих змінах, які відбулися у її функціонуванні у другій половині 1950-х рр., автор на цій основі визначив особливості вивчення тих чи інших періодів української історії.

На думку дослідника, фундаментальною концепцією, яка визначала все історіописання в Україні, стала теза про возз'єднання України з Росією внаслідок Переяславської угоди 1654 р. між Богданом Хмельницьким і московським царем. Відповідно в центр свого аналізу автор поставив вивчення саме давньоруської і козацької проблематики в радянській історіографії, хоч інші періоди у його статті згадано теж.

Згідно його висновків, партія і вся радянська історіографія мали на меті утвердження цієї нової концепції українсько-російських історичних зв'язків. Розвиваючи нову формулу «меншого лиха», у офіційному дискурсі партійцями-ідеологами та радянськими істориками російська експансія на неросійські землі оцінювалася як найбільш прогресивна для останніх<sup>6</sup>.

Я. Пеленський був твердо переконаний в існуванні широкомасштабного політичного та ідеологічного замовлення на продукт історичних досліджень в Україні, що надавало дослідженням минулого, опублікованими радянськими істориками, характеру більше пропагандистського, аніж наукового. Попри часткове позбавлення науки після ХХ з'їзду КПРС від найбільш одіозних догматів сталінського періоду, що дозволило історикам дещо оживити свою роботу, зміни на рівні професійної свідомості спричинилися до радше обережних намірів реформувати історичні дослідження та постійного прилаштування істориків до санкціонуючих вказівок вищих партійців<sup>7</sup>.

Інший історіограф Анатоль Мазур у своєму дослідженні «Писання історії в Радянському Союзі» (1976) погоджувався з висновками попередніх учених щодо значної залежності історичної науки в СРСР від політичної кон'юнктури, проте, на відміну від інших дослідників, досить високо оцінював здобутки радянської історіографії<sup>8</sup>. За його переконанням, попри всі ідеологічні та політичні перешкоди, радянські історики були свідомі свого обов'язку служіння науці, тому їхніми зусиллями в СРСР було видано значну кількість джерел та написано багато цікавих і цінних з наукової точки зору історичних праць. Така позиція автора знайшла свій вияв і в структурі та змісті його монографії: А. Мазур опрацював надзвичайно велику кількість радянських історичних праць, його монографія наповнена фактажем, деталями, характеристиками багатьох опрацьованих ним книжок, до того ж найчастіше видрукуваних саме в роки пізнього сталінізму та хрущовського періоду.

Західні вчені постійно шукали найменші ознаки незгоди та опозиції до офіційної ідеології у Радянському Союзі. Логіка таких пошуків зрозуміла, адже, якщо прийняти тезу про домінування ідеологічних засобів контролю, якими прагнуть утвердити монолітність та однодумство, то існування критично мислячих людей свідчить про слабкість режиму. Радянська історична наука не стала виключенням. Теодор Мацьків, наприклад, найбільш цікавим для дослідження вважає післясталінський період розвитку української історіографії, коли з'явилися історики, що наважилися публічно поставити під сумнів офіційні приписи (М. Брайчевський, І. Бойко). Автор загалом воліє зосереджуватися на прикладах непокори та відступів серед радянських істориків, дещо перебільшуючи їх питому вагу, натомість воліючи не надто згадувати про більшість, яка усталені положення жодною мірою не заперечувала<sup>9</sup>.

Загалом протягом 1950-х – 1980-х рр. проблеми радянського наукового розвитку в англо-американській історіографії розглядалися в контексті вивчення способів та механізмів індоктринації особистості в радянському суспільстві, індикаторів змін в ідеологічній лінії партії, або, більш масштабно, характеристики ідеального образу радянського суспільства в уявленнях вищих партійних керівників держави.

Радянська історична наука уявлялася англомовним авторам наскрізь просякнutoю ідеологією, невіддільною від неї, пасивним споживачем та виконавцем вказівок вищого керівництва, з'єднувальною ланкою між державною ідеологією та масовою свідомістю радянських громадян. Відмова ж окремих представників наукових і творчих професій належно виконувати покладені на них функції автоматично позбавляла їх позицій у офіційній культурі, доступу до широкої публіки, перетворювала на переслідуваних

державним терором дисидентів, що не мали права на розповсюдження своєї творчості офіційними каналами у межах прийнятого канону.

Центральні позиції у працях англо-американських істориків серед вищезначених акторів займала влада в особі її вищих керівників та ідеологів. Владні структури виконували управлінські, директивні та контролюючі функції щодо історичної науки, зокрема й на регіональному рівні її існування. Найбільш розмитий образ у працях, видрукованих у 1950–1980-х рр., сформувався стосовно пересічних радянських громадян. Згадки про них були часто імпліцитні, а їх роль у соціальній структурі нівелювалася до пасивного та бездумного споживання продукту історичних досліджень, пропонованого безпосередньо через наукові праці чи опосередковано через систему виховання та комунікації.

Пропонована схема взаємодії трьох означених акторів має суворо ієрархізований та однобокий характер. Жорсткі правила цієї ієрархії зумовлювали низку інших уявлень про історичну науку в УРСР. Серед іншого це впевненість у її пропагандиському, а не науковому характері, що зумовило незацікавленість у змістовій частині праць радянських істориків; спрощене розуміння процесів взаємодії влади та науки; зняття відповідальності за результат наукової праці з радянських істориків і покладання її на владу. Пасивне становище істориків по відношенню до владних структур, яким воно уявлялось англо-американським ученим, зумовило спроби останніми вписати реакції самих радянських науковців лише в двополосні координати «виконання/невиконання». Будь-яка відмова від нав'язуваного канону з боку радянських науковців сприймалася західними аналітиками як свідчення дисидентського типу мислення та ідеологічного послаблення системи в цілому.

Такий дещо однобокий і спрощений образ науки в Радянському Союзі не вдовольняв сучасних дослідників історії СРСР. З 1990-х рр. формуються нові методологічні підходи до радянознавчих студій, головне місце серед яких зайняла культурна історія. Таким чином, виникла нагальна потреба переосмислити створене попередньою історіографією уявлення про радянську науку та культуру. Передусім сучасні дослідники поставили під сумнів їх пасивне становище відносно ідеології та влади. Навпаки, вчені почали наполягати на гнучкості, багатогранності, змінності, прилаштовуваності історичної науки до політичних і суспільних умов, можливості варіативних реакцій у межах визначеного ідеологією спектру, виконання коректувальних завдань під час створення генеральних проектів перебудови радянського соціуму. Отже, основна зміна в осмисленні науки СРСР на сучасному етапі, порівнюючи з попереднім періодом, полягає у приписуванні їй самостійних конструктивних функцій при трансформації соціуму за генеральним проектом, пропонованим владою. Історична наука, передусім регіональна, як самостійний актор набуває активних і творчих якостей.

Прикладом використання такого підходу вважаємо працю канадського історика Сергія Єкельчика «Сталінська імперія пам'яті» (2004)<sup>10</sup>. У ній автор порушив проблему формування української національної ідентичності та історичної свідомості у межах Радянського Союзу як модерної імперії. Дослідник наполягав на тому, що з 1930-х рр. Сталін відмовився від побудови держави на основі ідеї пролетарського інтернаціоналізму, натомість повернувся до більш традиційного російськоцентричного проекту. Такий поворот на перший план висунув національну стратифікацію радянського соціуму та поставив проблему необхідності узгодити російську культурну вищість і право на керування з існуванням різних національних особливостей і національних пам'ятей.

Тут ми й підходимо до пропонованого С. Єкельчиком нового методологічного підходу. На його думку, функція узгодження покладалася не лише на вище державне керівництво, яке вимагало сліпого виконання поставлених завдань. «Республіканські

чиновники й інтелектуали грали активну роль у розвитку і змінах офіційної політики пам'яті», – підкреслював дослідник<sup>11</sup>. Формування прийнятної з радянської точки зору національної пам'яті було результатом «узаємодії між московськими ідеологами, місцевими чиновниками, неросійськими інтелектуалами та їхньою аудиторією»<sup>12</sup>.

Надання українській місцевій еліті характеристик активного учасника, провідного гравця у процесі конструювання державних проєктів історичної пам'яті підштовхувало автора до переосмислення механізмів узаємодії між центром та окремими республіками. Якщо раніше уявлялося, що українські чиновники та інтелектуали отримують згори детальні інструкції щодо змісту, способу та строків виконання певних дій і їхня реакція вкладається у рамки виконання/невиконання, то С. Єсельчик запропонував більш гнучкішу та складнішу схему. Окрім власне інструкцій, місцева еліта набагато частіше отримувала від керівництва «туманні, зате потужні сигнали», які не містили жодних чітких вказівок щодо необхідних дій. Українські бюрократи мусили ці сигнали вчасно вловлювати, а потім ще й інтерпретувати, що, таким чином, надавало можливість для значно ширшого варіативного ряду реакцій, впритул до певних форм опору.

С. Єсельчик досить однозначно про це пише: «Творення офіційного дискурсу минулого не надавалося до тотальної регламентації: ідеологи республіканського рівня постійно пристосовували кремлівські вказівки до місцевих реалій, інтелектуали часто відхилялися від визначеного курсу, а їхня аудиторія могла по-різному витлумачити навіть найвитриманіший культурний продукт»<sup>13</sup>.

Остання цитата досить прикметна, адже оприявнює ще одну методологічну зміну в сучасній англо-американській історіографії. Приписування активних якостей в загальному образі радянської історичної науки відбувається не лише щодо істориків – безпосередніх творців наукового продукту, – але й щодо пересічних громадян, які його засвоюють. Якщо у попередній період останні були найбільш маргіналізовані в загальній схемі функціонування історичної науки, то, приміром, у С. Єсельчика, вони вповні набувають творчих функцій. Якщо влада наділена роллю творити загальні проєкти, історики – вловлювати вказівки зверху, інтерпретувати їх та пристосовувати до місцевих реалій, то громадяни мають можливість самостійно витлумачувати пропонований для них інтелектуальний продукт. Цілком можливо, що саме ця їх функція дала підстави С. Єсельчику означувати їх як «аудиторію».

Підсумовуючи вивчення радянської історичної науки в англомовній історіографії другої половини ХХ – початку ХХІ ст., слід визнати, що і на першому етапі, який охоплював період до 1990-х рр., і на теперішній час у центрі уваги англомовних учених історіописання завжди перебувало не само собою, а у своєму зв'язку з владними інституціями. Яких би політичних характеристик дослідники не надавали Радянському Союзові як державі, а проте ніколи не ставилася під сумнів тісна взаємозалежність ідеологічних постулатів, пропагованих державою, і того культурного продукту, який виробляла радянська історична наука. Історики різних поколінь однак вели дискусії з приводу структурних і функціональних характеристик учасників цієї взаємодії – ідеологів з центру, місцевих чиновників та інтелектуалів, пересічних громадян. Якщо спочатку превалювала думка щодо ієрархічної та односторонньої структури таких відносин, коли верхівка віддавала накази, а на рівні республіки вони лише точно виконувалися, то на сучасному етапі вважається, що система продукування культурних символів, ідеалів та цінностей у Радянському Союзі мала динамічний і багаторівневий характер, передбачала взаємовплив та варіативність дій і реакцій кожної задіяної у процесі сторони.

## Анотація

У статті відтворено образ історичної науки в УРСР у працях англо-американських учених другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Вивчено еволюцію ролі та функцій трьох основних акторів історіографічного процесу в Радянському Союзі – влади, істориків та пересічних громадян. Визначено сталі та змінні компоненти у загальній схемі їх взаємодії.

## Annotation

In the article the image of historical science in the Ukrainian SSR in the works of the Anglo-American researchers published during the second half of the twentieth and the beginning of the twenty-first centuries is reconstructed. The modification of roles and functions of three main actors in Soviet historiographical process – power, historians and average citizens – is examined. The invariable and change components in the general pattern of its interaction are defined.

---

<sup>1</sup> Soviet sociology: Historical antecedents and current appraisals / Ed. by A. Simirenko. – Chicago: Quadrangle Books, 1966; Social thought in the Soviet Union / Ed. by A. Simirenko. – Chicago: Quadrangle Books, 1969; *Tillett L.* The great friendship: Soviet historians on the non-Russian nationalities. – Chapel-Hill: University of North Carolina Press, 1969. (Див. також рецензію на цю працю: *Магомедов М.А.* Несостоятельная попытка очернить советскую историографию // *История СССР.* – 1973. – №1. – С. 191–197); Contemporary history in the Soviet mirror / Eds. by J. Keep, L. Brisby. – New York, London: Frederick A. Praeger, 1964; *Mazour A.* The writing of history in the Soviet Union. – Stanford: Stanford University Press, 1975; *Enteen G., Gorn T., Kern Ch.* Soviet historians and the study of Russian imperialism. – University Park, London: The Pennsylvania State University Press, 1979.

<sup>2</sup> *Enteen G., Gorn T., Kern Ch.* Soviet historians and the study of Russian imperialism. – P. 1.

<sup>3</sup> *Fainsod M.* Historiography and change // Contemporary history in the Soviet mirror / Eds. by J. Keep, L. Brisby. – New York, London: Frederick A. Praeger, 1964. – P. 19.

<sup>4</sup> *Mackiw T.* Ukrainian historiography: Past and present // *The Ukrainian Quarterly.* – 1984. – Vol. 40. – № 3. – P. 269–288; *Mackiw T.* The development of Ukrainian historiography // *The Ukrainian Review.* – 1986. – Vol. 34. – № 2. – P. 30–40; № 3. – P. 63–68; № 4. – P. 54–59; *Pidhajny O.* Ukrainian historiography and the Great East European revolution: A propos of Symonenko's polemics. – Toronto, New York: New review books, 1968; *Pelenski J.* Soviet Ukrainian historiography after World War II // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.* – 1964. – Bd. 12, H. 3. – S. 375–418; *Mazour A.* The writing of history in the Soviet Union. – Stanford: Stanford University Press, 1975; *Szporluk R.* National history as a political battleground: The case of Ukraine and Belorussia // *Russian empire: Some aspects of Tsarist and Soviet colonial practices* / Ed. by M. Pap. – Cleveland: Institute for Soviet and East European Studies, 1985. – P. 131–150; *Karmazyn A.* A study of a history of cities and villages of the Ukrainian SSR. – Edmonton: CIUS Press, 1992; *Horak S.* Ukrainian historiography 1953–1963 // *Slavic Review.* – 1965. – Vol. 24. – № 2. – P. 258–272.

<sup>5</sup> *Pelenski J.* Soviet Ukrainian historiography after World War II. – S. 375.

<sup>6</sup> *Ibid.* – S. 381–389.

<sup>7</sup> *Ibid.* – S. 389, 416.

<sup>8</sup> *Mazour A.* The writing of history in the Soviet Union. – P. 360–364.

<sup>9</sup> *Mackiw T.* Ukrainian historiography: Past and present // *The Ukrainian Quarterly.* – 1984. – Vol. 40. – № 3. – P. 269–288.

<sup>10</sup> *Yekelchuk S.* Stalin's empire of memory: Russian-Ukrainian relations in the Soviet historical imagination. – Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 2004 (Рецензія: *Europe-Asia Studies.* – 2005. – Vol. 57, no. 4. – P. 635–636). Укр. переклад: *Єкельчик С.* Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. – К.: Критика, 2008. Далі цитуватимемо за українським виданням. Свої ідеї автор викладає також в наступних публікаціях: *Yekelchuk S.* Diktat and dialogue in Stalinist culture: Staging patriotic historical opera in Soviet Ukraine (1936–1954) // *Slavic Review.* – 2000. – Vol. 59, no. 3. – P. 597–624; *Idem.* Celebrating the Soviet present: The Zhdanovshchina campaign in Ukrainian literature and arts // *Provincial landscapes: Local dimensions of Soviet power, 1917–1953* / Ed. by D. Raleigh. – Pittsburgh: University of Pittsburg Press, 2001. – P. 255–275.

<sup>11</sup> *Єкельчик С.* Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. – С. 23.

<sup>12</sup> Там само. – С. 17.

<sup>13</sup> Там само. – С. 32.